

Катерина Андрущенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Україна*

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ «MARGIN OF APPRECIATION» ЩОДО СТАТТІ 15 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Kateryna Andrushchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Ukraine*

APPLICATION OF «MARGIN OF APPRECIATION» CONCEPT TO THE ARTICLE 15 OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS

Based on examination of the relevant scientific literature, the author of this article analyses application of «margin of appreciation» concept regarding the Art. 15 of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is explained how the European Court of Human Rights uses this concept in its case-law on the Art. 15 of the Convention. The role of «margin of appreciation» is presented in search and establishment of a balance between independence of countries in their internal affairs and the European control, as reflected in decisions of the European Court of Human Rights. It is concluded that a country's intervention into the Conventional rights and freedoms can be justified, if it follows certain Conventional requirements. The concept is assessed as a tool for effective international cooperation and improvement of the European standards of human rights and freedoms.

Key words: «margin of appreciation» concept, freedom of discretion, Article 15 of the Convention, the European Court of Human Rights.

Застосування «margin of appreciation» Європейським судом з прав людини (далі – Суд) виражається у використанні цієї концепції в його прецедентній практиці. Актуальність питання про застосування «margin of appreciation», або свободи розсуду держав, пов'язана з тим, що Суд в своїх рішеннях повинен знаходити оптимальний баланс інтересів між суверенітетом держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) та його наглядовою функцією щодо дотримання державами конвенційних зобов'язань.

Вибір статті 15 Конвенції для теми нашого дослідження зумовлений тим, що саме стосовно неї страсбурзькі органи вперше використали концепцію «margin of appreciation» в своїх рішеннях. І сьогодні Суд продовжує розвивати свою прецедентну практику в цьому напрямку.

Звернемося до тексту пункту 1 статті 15 Конвенції, яка стосується розсуду держави за певних виключних обставин відступати від своїх зобов'язань за Конвенцією: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом»¹.

¹ Конвенція про захист прав людини і основних свобод (підписання 4 листопада 1950 року; набрала чинності для України 11 вересня 1997 року) (2003). *Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики*. Київ: Укр. центр правничих студій, 19.

Вперше поняття свободи розсуду вжила Європейська комісія з прав людини в своєму рішенні по справі «Греція проти Сполученого Королівства» 1958 р.¹ Вона заявила, що держава-відповідач має «певну сферу розсуду» в силу статті 15 Конвенції.²

Зауважимо, що в цьому рішенні використовувався термін «discretion» (розсуд), а не «margin of appreciation».

Цікавим є той факт, що Європейська комісія з прав людини аргументувала застосування свободи розсуду тим, що національні органи влади більш обізнані з місцевими особливостями, ніж страсбурзькі установи. С.Грір називає це «доктриною застосування кращої позиції» (the better position rationale)³.

Така позиція була підтверджена в низці наступних справ (див. «Данія, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції», рішення від 5 листопада 1960 р., та «Аксої проти Туреччини», рішення від 18 грудня 1996 р.)⁴.

У справі «Лоулесс проти Ірландії»⁵ 1961 р. Європейська комісія з прав людини знову використала подібну аргументацію щодо національного розсуду.

Однак детальне пояснення про свободу розсуду було дано в справі «Ірландія проти Сполученого Королівства». Зокрема, у рішенні по цій справі зазначалося, що обов'язком кожної Договірної Сторони є встановлення рівня існуючої суспільної небезпеки і того, які заходи можна вжити для її усунення. Крім того, національні органи влади знаходяться в принципі у вигідніших умовах, ніж європейський суддя, щоб оцінити таку небезпеку та визначити, відступ від яких конвенційних зобов'язань і в якій мірі може бути виправданим. Пункт 1 статті 15 Конвенції «надає їм в даному випадку широку свободу розсуду»⁶.

Вважаємо слушним звернути увагу на твердження професора П.М.Рабіновича, що «справжній смисл багатьох норм Конвенції, сформульованих здебільшого в надто абстрактній, часто оціночній формі, конституціюється, з'ясовується лише після їх тлумачення і застосування у рішеннях Суду»⁷.

Тобто, ми можемо зробити висновок, що Суд, застосовуючи концепцію «margin of appreciation», надає їй чіткості, і особливості її застосування відрізняються в його рішеннях залежно від обставин конкретної справи. На нашу думку, важливе значення при цьому відіграє принцип автономного тлумачення Судом приписів Конвенції, а також розвиток його прецедентного права в світлі еволюції розуміння конвенційних норм в умовах сьогодення.

Цікавим для дослідження щодо застосування концепції свободи розсуду в контексті статті 15 Конвенції є рішення Європейського суду з прав людини по справі «Бранніган та МакБрайд проти Сполученого Королівства»⁸. Обидва заявники були заарештовані на підставі Закону про попередження тероризму (тимчасові положення) 1984 р. Хоча заявники подавали окремі скарги до Європейської комісії з прав людини, їх справи об'єднали в одне провадження. Комісія дійшла висновку, що не було порушення пунктів 3 і 5 статті 5 Конвенції, заявлених заявниками, тому що Великобританія в 1988 р. відповідно до пункту 1 статті 15 Конвенції зробила застереження про тимчасовий відступ від своїх обов'язків за Конвенцією у зв'язку із надзвичайною ситуацією. Суд же, розглядаючи цю справу, обґрунтував, що кожна держава-учасниця відповідає за «життя нації» і їй належить визначити, чи загрожує суспільству небезпека, і якщо загрожує, які заходи повинні бути вжиті для її ліквідації. Тому, на думку страсбурзьких суддів, в даному питанні широка свобода розсуду повинна бути надана національним органам влади.

¹ Greer, S. (2000). *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, 5.

² Шпильманн, Дин. (2011). Сыграет ли свобода усмотрения государства. Европейский суд по правам человека и теория национальной сферы усмотрения: отказ от европейского контроля или его субсидиарность? *Права человека. Практика Суда по правам человека*, 6, 22.

³ Greer, S. (2000). *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, 8.

⁴ *The Margin of Appreciation*. The Lisbon Network. Council of Europe: official website.

⁵ *Lawless v. Ireland (No. 3)*, 1 July 1961.

⁶ Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, vol. 8, no.07, 713-714.

⁷ Рабінович, П. (1999). Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад та обґрунтування. *Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі*. Київ: Укр. Пр.Фундація, 359.

⁸ *Brannigan and McBride v. The United Kingdom*, 26 May 1993.

Слід згадати про письмові подання міжнародних правозахисних організацій на підтримку заявників. Зокрема, Міжнародна Амністія заявила, що Суд повинен бути дуже скрупульозним, оцінюючи правомірність відступу держави від основних процесуальних гарантій захисту затриманих, але особливо в умовах надзвичайного стану. «Свобода» та «Інтерайтс» підкреслили, що свобода розсуду держав повинна бути більш обмеженою, якщо надзвичайний стан має постійний характер¹.

Проаналізувавши наведене вище, ми можемо зробити висновок, що за певних виключних умов Суд визначає за державами право втручатися в конвенційні права та свободи, однак, національний розсуд не є необмеженим.

Саме на Суд покладено завдання визначити, чи перевищила держава допустимий за даних умов обсяг заходів для вирішення конкретної ситуації. Тобто свобода національного розсуду йде пліч-о-пліч із європейським контролем, для ефективного здійснення якого Суд повинен враховувати, в які саме права державою було здійснене втручання, причини, що призвели до надзвичайного стану, і його тривалість².

Слушним є твердження Д. Шпільманна³, що надання певної свободи розсуду державам фактично означає відмову Суду від своєї наглядової функції та/або передачу відповідальності національному судді в інтересах розумної субсидіарності.

Тому звернемо увагу на те, що хоча розсуд держав допускається пунктом 1 статті 15 Конвенції, який дозволяє відступ від конвенційних зобов'язань в надзвичайних ситуаціях, це положення не може бути підставою для відступу від низки статей Конвенції. Зокрема, це стосується статті 2 (право на життя), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, або від статті 3 (заборона катування), пункту 1 статті 4 (ніхто не може триматися в рабстві або підневільному стані) і статті 7 (ніякого покарання без закону). Таку норму закріплює пункт 2 статті 15 Конвенції.

Конвенцією також передбачено, що держава-учасниця, «яка використовує право відступу від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою» (пункт 3 статті 15)⁴.

Щодо застосування розсуду стосовно статті 2, згаданої вище, ми хотіли б зазначити, що право на життя, на думку Б.Маланчука⁵, знаходиться «в першочерговому пріоритеті тесту на «абсолютну необхідність». Так, подібно до контексту інших положень Конвенції, відсутність консенсусу між державами-членами визначає позицію Суду, що справу краще залишити на вирішення окремих держав».

Як приклад звернення Суду до концепції «margin of appreciation» можна навести рішення Суду по справі «Прітті проти Сполученого Королівства»⁶, яка стосувалася права на добровільне припинення життя. Заявниця страждала на невиліковну та смертельну хворобу і фактично не могла себе обслуговувати через параліч кінцівок. Вона звернулася до національних органів влади своєї країни з проханням не піддавати судовому переслідуванню її чоловіка, якщо він надасть їй допомогу в скоєнні самогубства (допомога в самогубстві була злочином за діючим в той час законодавством Великобританії). Їй було відмовлено в задоволенні такого прохання, включно й під час судового розгляду її справи в судах першої та апеляційної інстанцій.

Тоді пані Прітті звернулася до Європейського суду з прав людини, зазначивши у своїй заяві, що стаття 2 Конвенції не лише захищає право на життя, а й дозволяє обрати, чи продовжувати життя, та «захищає право померти, щоб уникнути нестерпних страждань та приниження». Суд відмовився визнати право на смерть за статтею 2.

¹ *Ireland v. The United Kingdom*, 18 January 1978, § 207.

² Kavanaugh, K.A. (2006). Policing the Margins: Rights Protection and the European Court of Human Rights. *Law Review*, no. 4, 422-444.

³ Шпільманн, Дин. (2011). Сыграть на свободе усмотрения государства. Европейский суд по правам человека и теория национальной сферы усмотрения: отказ от европейского контроля или его субсидиарность? *Права человека. Практика Суда по правам человека*, 6, 20.

⁴ Конвенція про захист прав людини і основних свобод (підписання 4 листопада 1950 року; набрала чинності для України 11 вересня 1997 року) (2003). *Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики*. Київ: Укр. центр правничих студій, 19-20.

⁵ Маланчук, Б. (2011). Особливості статті 3 Європейського суду з прав людини крізь призму основних принципів тлумачення Конвенції. *Право України*, 7, 45-46.

⁶ *Pretty v. The United Kingdom*, 29 April 2002, § 41.

Ми хотіли б зазначити, що, хоча в цьому рішенні Суд не застосовував концепцію «margin of appreciation» прямо, він звернув увагу на те, що в даному питанні між державами-учасницями не було консенсусу. Тому Суд обґрунтував, що баланс інтересів був на користь Сполученого Королівства, і, відповідно, держава могла користуватися ширшим розсудом.

Інша ситуація із застосуванням концепції свободи розсуду в практиці Суду щодо тих статей Конвенції, якими визначено права і свободи, які за своєю суттю потребують регулювання з боку держави. Зокрема, це стосується прав та свобод за статтею 5 (право на свободу і особисту недоторканність), статтею 6 (право на справедливий судовий розгляд), статтею 12 (право на шлюб), статтею 14 Конвенції (заборона дискримінації) статтею 2 Першого протоколу до Конвенції (право на освіту), статтею 3 Першого протоколу (право на вільні вибори) тощо¹.

Т. Дудаш² обґрунтовує, що деякі науковці, зокрема, Л. Вільдхабер, В. Мармазов, В. Туманов, Д. Хорошківська, С. Шевчук, вважають, що рішення Суду є прецедентними за своїм характером. Однак це означає насамперед не прецедент за формою в його типовому значенні в англійській чи американській доктрині (коли в рішенні Суду є норма або принцип права, які стають обов'язковими для нього та нижчих судів), а прецедент саме за змістом (коли в рішенні суду висловлюються правові підходи, які мають певну цінність для суспільства і є обов'язковими для цього суду).

Мотивуючи свої рішення власними прецедентами, Суд фактично зобов'язав держави поважати їх і брати за основу в аргументації у власних справах³.

Зважаючи на наведену вище практику Суду по застосуванню концепції «margin of appreciation» щодо статті 15 Конвенції, ми дійшли висновку, що аргументація Суду по свободі національного розсуду дійсно є прецедентом за змістом, оскільки вона втілює в собі правові підходи, які стосуються можливості втручання держави в конвенційні права та свободи та умов правомірності такого втручання.

Вважається, що основою судового прецеденту є принцип *ratio decidendi*, який міститься в мотивувальній частині рішення. Власне, він є судовим стандартом, тому що дає пояснення вирішенню конкретної справи. С. Шевчук підкреслює, що для його обґрунтування «судді, ухвалюючи рішення у справі, застосовують норми законодавства, попередні прецеденти та міркування (мотивацію) суддів при їх прийнятті, цитати з авторитетних доктринальних джерел, посилання на закордонні прецеденти тощо. Однак він не може міститися в резолютивній частині рішення. ... Основою рішення в країнах, де діє прецедентне право, є не норми позитивного законодавства, а саме принцип *ratio decidendi*, для обґрунтування якого можуть використовуватись і норми позитивного законодавства. Важливим наслідком рішень Суду є не лише вжиття певних заходів для врегулювання окремої справи державою-відповідачем, а й ефект *erga omnes* його прецедентного права для інших країн-учасниць Конвенції»⁴.

В принципі, від самого початку своєї діяльності Суд дотримувався такої доктрини судового прецеденту, оскільки посилався на попередні доводи в своїх наступних рішеннях. Особливістю судового прецеденту є сприяння чіткому та універсальному розумінню Конвенції, встановленню певних стандартів правосуддя для Суду, конкретизація та розвиток конвенційних норм, що сприяє правильному розумінню букви і духу Конвенції та попереджує суддівське свавілля. «Власне прецедентом вважається принцип (*ratio decidendi*), який сформулював суд і відповідно до якого вирішено справу. Структурно у цей принцип входять норми статутного права, попередні прецеденти, логічне розмірковування суддів, цитати з доктринальних джерел тощо. Те, що надає цьому принципіві обов'язкового характеру, є його застосування Судом при вирішенні інших справ, інакше він не є прецедентом»⁵.

¹ Буроменский, М.В. (1998). *Международная защита прав человека: Документы и комментарии*. Харьков: ООО Синтекс, АТД, 88-89.

² Дудаш, Т. (2010). Юридична природа рішень Європейського Суду з прав людини: загальнотеоретичний аспект. *Право України*, 2, 176.

³ Ліпкан, В.А., Антипенко, В.Ф., Акулов, С.О. та ін. (2009). *Міжнародне право: підр.* Київ: КНТ, 59.

⁴ Шевчук, С. (1999). Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського право розуміння. *Практика Європейського суду з прав людини: Рішення*. Коментарі. Київ: Укр. Пр. Фунд-я, 2, 236-237.

⁵ Шевчук, С. (2003). Конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного право розуміння. *Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики*. Київ: Укр. центр правничих студій, 435, 437.

Тому, враховуючи правовий підхід Суду щодо застосування свободи розсуду до статті 15 Конвенції, ми можемо зробити висновок, він має ефект *erga omnes*.

Сам цей підхід можна назвати принципом *ratio decidendi*, оскільки Суд посилається на нього для аргументації своїх рішень.

Якщо мова йде про особливо важливий аспект існування людини чи її особистості (прийняття рішення, щоб стати генетичними батьками), свобода власного розсуду, яка визнається за державою, у більшості випадків обмежена. Однак якщо мова йде про питання, з приводу яких у державах-членах Ради Європи відсутній консенсус, національна свобода розсуду буде ширшою. Особливо широкою вона стає у випадках, коли справа торкається комплексних питань вибору соціальної стратегії: безпосереднє знання органами влади відповідного суспільства і його вимог означає, що в принципі вони знаходяться в кращому положенні, ніж міжнародний суддя, щоб визначити, які обмеження відповідають інтересам цього суспільства. У таких випадках Європейський суд зазвичай з повагою ставиться до практики, якої дотримується національний законодавчий орган, якщо тільки вона «явно не позбавлена розумного підґрунтя». Крім цього, якщо від держави вимагається дотримуватись рівноваги між протилежними приватними і публічними інтересами чи правами, гарантованими Конвенцією, вона зазвичай наділяється широкою свободою власного розсуду¹.

Д.Шпільманн підкреслює, що аналіз прецедентної практики Суду показує, що до розсуду національних органів влади, насамперед, судів віднесено два аспекти – питання факту й національного права. Оцінка фактів по справі відноситься, в першу чергу, до компетенції національних владних установ, зокрема, судів. У рішенні по справі «Клаас проти Німеччини»² 1993 р. Суд вказав, «що ... він не вправі підміняти власним судженням оцінку фактів, здійснену національними судами, в принципі, зобов'язаними зважити одержані ними дані».

Питання факту і національного (і навіть міжнародного) права в принципі знаходяться в рамках наглядової функції Суду. Однак, навіть по цих питаннях Суд залишає за собою право нагляду за рішеннями, прийнятими національними владними установами, включаючи суди. У питаннях щодо національного законодавства, в своїй прецедентній практиці Суд постійно наголошує на тому, що його завданням, визначеним статтею 19 Конвенції, є забезпечення дотримання державами зобов'язань, які вони прийняли на себе за Конвенцією. Обов'язки по тлумаченню і застосуванню національного законодавства покладаються в першу чергу на національні органи влади і, зокрема, на суди країни (див. «Ротару проти Румунії», 1995 р., § 53; «Копп проти Швейцарії» 1998 р.)³.

Зазначимо тут, що при здійсненні такого національного тлумачення вкрай важливо дотримуватись вимог щодо правомірності втручання в конвенційні права та свободи, для уникнення суддівського свавілля та добросовісного виконання зобов'язань, взятих на себе державами-учасниками за Конвенцією та Протоколами до неї.

Існує думка⁴, що, при розробці положень Конвенції, передбачалося, що вона буде свого роду «найнижчою спільною межею», оскільки в кожній державі-члені Ради Європи існували відмінні культурні та правові традиції, і було фактично неможливо визначити уніфіковані європейські стандарти в сфері захисту прав людини.

Тому де-факто реалізація державами своїх конвенційних повноважень залежить від їх доброї волі та підтримання співпраці між державами-членами Ради Європи⁵.

Ми вважаємо доцільним навести точку зору колишнього судді Суду, професора В.Буткевич, що «у своїх судових рішеннях Європейський суд з прав людини на чільне місце поставив свої попередні рішення (прецеденти) і не бажає від них відходити, навіть якщо комусь здається, що він цим порушує Конвенцію ... Мотивуючи свої судові рішення власними прецедентами, Суд фактично зобов'язав держави поважати їх і брати за основу в аргументації їхніх позицій у власних справах»⁶.

¹ *Evans v. The United Kingdom*, 10 April 2007, § 77.

² *Klaas v. Germany*, 22 September 1993.

³ Шпільманн, Дин. (2011). Сыграть на свободе усмотрения государства. Европейский суд по правам человека и теория национальной сферы усмотрения: отказ от европейского контроля или его субсидиарность? *Права человека. Практика Суда по правам человека*, 6, 25.

⁴ Jacobs & White. (2006). *The European Convention on Human Rights*. Oxford, 52-54.

⁵ Waldock, H. (1980). The Effectiveness of the System set up by the European Convention on Human Rights. *Human Rights Law Journal*. Oxford.

⁶ Буткевич, В.Г., Мицик, В.В., Задорожній, О.В. (2002). *Міжнародне право. Основи теорії*: підручник. Київ: Либідь, 136-137.

Тобто, ми спостерігаємо ситуацію, коли авторитет рішень Суду зростає на національному рівні, і національні судді при виконання своїх повноважень орієнтуються на міжнародні стандарти захисту прав людини, які втілює Суд в своєму прецедентному праві.

Отже, ми дійшли висновку, що застосування концепції «margin of appreciation» щодо статті 15 Конвенції в рішеннях Суду залежить від обставин кожної окремої справи. У рішеннях по таким справам Суд часто обґрунтовує, що національні засоби, які обмежують конвенційні права та свободи, можуть бути виправданими з його точки зору, якщо держави застосовували таке обмеження в умовах надзвичайного стану та не порушували при цьому своїх зобов'язань за іншими міжнародними договорами. Визначення того, чи перевищили такі національні заходи допустиму межу, яка є необхідною в умовах надзвичайного стану, відноситься до компетенції Європейського суду з прав людини, і залежить від характеру відповідних конвенційних прав та свобод, причин, які зумовили надзвичайний стан, та його тривалості.

Важливим з точки зору зміцнення міжнародного співробітництва в сфері захисту прав людини є й дія *erga omnes* тих правових підходів, чи принципів та стандартів, які Суд формує в своїх рішеннях.

References:

1. Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, vol. 8, no. 7, 713-714.
2. *Brannigan and McBride v. The United Kingdom*, 26 May 1993, *European Court of Human Rights: official website* <<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57819>> (2017, May, 02).
3. Буromenskii, M.V. (1998). *Mezhdunarodnaia zashchita prav cheloveka: Dokumenty i komentarii* [International Protection of Human Rights: Documents and Comments]. Kharkiv: OOO Synteks, ATD, 88-89. [in Russian].
4. Butkevych, V.H., Mytsyk, V.V., Zadorozhnii, O.V. (2002). *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii: Pidruchnyk*. [International Law: Basics of Theory] Kyiv: Lybid, 136-137. [in Ukrainian].
5. Dudash, T. (2010). Yurydychna pryroda rishen Yevropeyskogo sudu z prav liudyny: zagalnoteoretychnyi aspekt [Law nature of decisions of the European Court of Human Rights: general theoretical aspect]. *Pravo Ukrainy* [Law of Ukraine], no. 2, 176. [in Ukrainian].
6. *Evans v. The United Kingdom*, 10 April 2007, *European Court of Human Rights: official website. HUDOC Database* <<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80046>> (2017, May, 30)
7. Greer, S. (2000). The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. *Council of Europe*, 5, 8.
8. *Ireland v. The United Kingdom*, 18 January 1978, *European Court of Human Rights: official website* <<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57506>> (2017, May, 02)
9. Jacobs & White. (2006). *The European Convention on Human Rights*. Oxford, 52-54.
10. Kavanaugh, K.A. (2006). Policing the Margins: Rights Protection and the European Court of Human Rights. *Law Review*, no. 4, 422-444.
11. *Klaas v. Germany*, 22 September 1993, *European Court of Human Rights: official website. HUDOC Database* <<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57826>> (2017, May, 30)
12. *Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovnykh svobod* (pidpysannia 4 lystopada 1950 roku; nabrala chynnosti dlya Ukrainy 11 veresnia 1997 roku). (2003) [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Signed in November, 4, 1950, came into force for Ukraine September, 11, 1997] *Yevropeyskyi sud z prav liudyny. Bazovi materialy. Zastosuvannia praktyky*. [European Court of Human Rights. Basic materials. Application of practice] Kyiv: Ukr. tsentr pravnychkh studii, 19 [in Ukrainian].
13. *Lawless v. Ireland* (No. 3), 1 July 1961, *European Court of Human Rights: official website* <<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=3&portal=hbkm&action=html&highlight=Lawless&sessionid=88083377&skin=hudoc-en>> (2017, May, 02)
14. Lipkan, V.A., Antypenko, V.F., Akulov, S.O. ta in. (2009). *Mizhnarodne pravo: pidr.* [International Law: textbook]. Kyiv: KNT, 59. [in Ukrainian].
15. Malanchuk, B. (2011). Osoblyvosti statti 3 Yevropeyskogo sudu z prav liudyny kriz pryzmu osnovnykh pryntsyviv tлумachennia Konventsii [Peculiarities of the Article 3 of the European Court of Human Rights in the context of the main principles of the interpretation of the Convention]. *Pravo Ukrainy* [Law of Ukraine], no. 7, 45-46. [in Ukrainian].
16. *The Margin of Appreciation*. The Lisbon Network. *Council of Europe: official website* <http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/ECHR/Paper2_en.asp> (2017, May, 02)
17. *Pretty v. The United Kingdom*, 29 April 2002, *European Court of Human Rights: official website. HUDOC Database* <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>> <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80046> (2017, May, 30)
18. Shevchuk, S. (1999). Yevropeiska konventsiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovnykh svobod: praktyka zastosuvannia ta pryntsyvy tлумachennia u konteksti suchasnoho ukraiinskogo pravorozuminnia [European

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: practice of application and principles of interpretation in the context of current Ukrainian law understanding]. *Praktyka Yevropeys'koho sudu z prav liudyny: Rishennya. Komentari* [The practice of the European Court of Human Rights: Decisions, Comments]. Kyiv: Ukr. Pr. Fund-ya, no. 2, 236-237 [in Ukrainian].

19. Shevchuk, S. (2003). *Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovnykh svobod: praktyka zastosuvannia ta pryntsyipy tлумachennia u konteksti suchasnogo pravorozuminnia* [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: practice of application and principles of interpretation in the context of current law understanding]. *Yevropeyskyi sud z prav liudyny. Bazovi materialy. Zastosuvannia praktyky* [European Court of Human Rights: Basic materials. Application of practice]. Kyiv: Ukr. tsentr pravnychykh studiy, 435, 437 [in Ukrainian].

20. Spielmann, D. (2011). *Sygrat na svobode usmotreniia gosudarstva. Yevropeiskii sud po pravam cheloveka i teoriia natsionalnoi sfery usmotreniia: otkaz ot yevropeyskogo kontroliia ili yego subsidiarnost?* [To play on the freedom of state discretion. European Court of Human Rights and a theory of national sphere of discretion: rejection from the European control or its subsidiarity?]. *Prava cheloveka. Praktika Yevropeiskogo suda po pravam cheloveka* [Human Rights. Practice of the European Court of Human Rights], no. 6, 20, 22 [in Russian].

21. Rabinovych, P. (1999). *Rishennia Yevropeyskogo sudu z prav liudyny: do kharakterystyky kontseptualno-metodolohichnykh zasad ta obgruntuvannia* [Decisions of the European Court of Human Rights: towards the characteristic of the conceptual and methodological grounds and arguments]. *Praktyka Yevropeiskogo sudu z prav liudyny: Rishennia. Komentari*. [The practice of the European Court of Human Rights: Decisions. Comments]. Kyiv: Ukr. Pr. Fundatsiia, 359 [in Ukrainian].

22. Waldock, H. (1980). *The Effectiveness of the System set up by the European Convention on Human Rights. Human Rights Law Journal*. Oxford.